

Ole Michael Selberg

I folkefordummelsens tjeneste Sensuren i Polen før 1990

die geistige Einheit gibt uns die Zensur,
die wahrhaft ideelle –

Sie gibt die innere Einheit uns,
die Einheit im Denken und Sinnen;
ein einiges Deutschland tut uns not,
einig nach außen und innen.

Heinrich Heine (1844)

Ovenstående ironiske linjer fra *Deutschland – Ein Wintermärchen* kunne stått som motto over hovedinngangen til Mysia-gaten 5 i Warszawa, der *Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk* (Hoveddirektoratet for kontroll av presse, publikasjoner og forestillinger) holdt til i gamle dager. I dette nervesenteret for den polske arbeider- og bondestatens mediamaskineri våket flittige yrkeslesere med høyt utviklet sans for ubetimelige allusjoner og malplasserte bibetydninger over etterlevelsen av de forskrifter som regulerte diskursen i det offentlige rom.

GUKPPiW – institusjonens offisielle forkortelse – skal ha vært en god arbeidsplass. «K-62», en forhenværende sensor, som etter august 1980 lot seg intervjuet av ukeavisen *Solidarność*, mintes jobben i sensuren «med tilfredshet», og tilføyde at det var den eneste «business» han i sin yrkeskarriere hadde vært borti, hvor alt fungerte knirkefritt.

Noen polsk oppfinnelse var denne velsmurte mekanismen selvfølgelig ikke. Her, som så ofte ellers, måtte forbildet søkes lenger øst, i sosialismens store fedreland.

Sensuren i Russland i tsartiden

Russlands herskere har bestandig forstått å demme opp for uønskede påvirkninger. En glimrende skildring av tsartidens sensur, slik den ble praktisert i *Privislanskij Kraj* (den russiskokkuperte del av Polen før første verdenskrig) gir Georg Brandes i boken *Indtryk fra Polen* (1889). Allerede tollkontrollen ved den østerriksk-russiske grense måtte fylle den tilreisende fra Vest-Europa med bange anelser. Samtlige bøker, tidsskrifter og papirer som tollerne «ikke kjente», ble ubønnhørlig konfiskert og oversendt til sensurmyndighetene i Warszawa. Her kunne eieren så, hvis han var heldig, få dem igjen, etter at de var behørig gjennomsett og funnet uskadelige.

Brandes var invitert til å holde tre foredrag på fransk i Warszawa. Disse ble forlangt innlevert i renskrevet stand en måned i forveien, da de skulle underkastes en dobbelt sensur: først den alminnelige, og deretter den spesielle, som gjaldt for offentlige forelesninger. Ovenikjøpet var det også en sensor til stede i salen under fremførelsen av foredragene, for å påse at ikke Brandes avvek fra den approberte ordlyd.

Men om datidens sensur var nidkjær, la den til gjengjeld ikke skjul på sin virksomhet. Baksiden av tittelbladet i alle trykte skrifter ble troskyldig forsynt med påtegningen «*Dozvoleno tsenzuroju*» (Tillatt av sensuren). I senere dagers sovjetiske bøker lette man forgieves etter den slags opplysninger. At de manglet, betydde imidlertid ikke at sensuren var forsvunnet. Tvert om – det beste bevis på dens suksess var at den langt på vei oppnådde det som må være enhver sensurmyndighets drøm, nemlig å sensurere seg selv bort fra det offentlige liv!

Sovjetsensuren

Bolsjevikene var fra første ferd klar over sensurens enorme betydning. Allerede i oktober 1917 ble de første «ekstraordinære» tiltak mot den «kontrarevolusjonære»

presse truffet. Ifølge Lenin ville en eventuell avskaffelse av sensuren være ensbetydende med sovjetstatens selvmord. At en senere tids sovjetiske ledere fullt ut delte denne oppfatning, tør vi vel bl.a. slutte av det faktum at det første den tsjekkosllovakiske regjering ble tvunget til å gjøre etter Warszawapakt-landenes invasjon i august 1968, var å gjeninnføre sensuren, som var blitt avskaffet den 26. juni 1968. En egen sovjetisk sensurinstans ble offisielt opprettet i 1922, under det uskyldige navn *Glavnoe upravlenie po delam literatury i izdatel'stv* (Hoveddirektoratet for litteratur- og forlagsspørsmål) – forkortet gjerne kalt Glavlit. Opprinnelig sorterte Glavlit under undervisningsministeriet, men i 1960-årene fikk det en mer selvstendig status og ble stilt direkte under Ministerrådet. Dets offisielle benevnelse ble senere endret til *Glavnoe upravlenie po okhrane voennykh i gosudarstvennykh tajn v petsjati* (Hoveddirektoratet for beskyttelse av militær- og statshemmeligheter i pressen). Glavlits indre oppbygning og bemanning er overhodet ikke omtalt i sovjetiske leksika. Slår man opp på «Sensur» i siste utgave av *Den store sovjetencyklopedien*, viser det seg at bare ti av artikkelens 269 linjer behandler forholdene i SSSR, mens hele 145 linjer redegjør for innskrenkninger i trykkefriheten i det førrevolusjonære Russland. Om den sovjetiske sensuren sies det bare at den har til oppgave å «forhindre at det i den åpne presse og massemediene offentliggjøres eller spres opplysninger som representerer statshemmeligheter, eller som er egnet til å skade det arbeidende folks interesser».

Gjennom mange tiår utgjorde sensuren en av sovjetimperiets viktigste bæresøyler. I likhet med det hemmelige politi og militærapparatet var den er det et av de få hjul i samfunnsmaskineriet som arbeider forholdsvis knirkefritt. Slik skildres den i Vladimirovs klassiske karakteristikk fra 1970: «Sensuren er sovjetmaktens største prestasjon. Midt i den alminnelige uorden og forvirring er den faktisk det eneste som fungerer med jernhard og uforstyrrelig presisjon. Intet trykt skrift i Sovjetunionen – det være seg en bok eller et frimerke, en avis eller en flaske-etikett, et tidsskrift eller et karamellpapir – ser dagens lys før sensoren har gitt sitt samtykke. Ingen radiosending går på luften og ingen utstilling blir åpnet før en stillferdig og uanselig skikkelse har godkjent den med sitt navnetrekk og sitt nummererte stempel. Dette er storslaget, dette er noe som endog avtvinger respekt.» (L. Vladimirov, *Rossija bez prikras i umoltsjanij*, Paris 1970, s. 238)

«Svartebok» på avveier

I Den polske folkerepublikk ble sensur etter sovjetisk mønster innført ved et dekret sommeren 1946. I de følgende tiår kunne man på grunnlag av nyhets- og informasjonshåndteringen i polske media etterhvert danne seg et ganske godt bilde av hvilke retningslinjer sensuren arbeider etter, men det var først i annen halvdel av 1970-årene almenheten fikk anledning til å studere den gjeldende sensorveiledningen i detalj.

Den 10. mars 1977 tok Tomasz Strzyżewski, som i nærmere to år hadde vært ansatt ved GUKKPiWs lokalkontor i Kraków, fergen fra Swinoujście til Ystad i Sverige. Med seg i bagasjen brakte han avskrifter av hele den hemmeligstemplede polske sensurhåndboken. Fra Sverige ble kopier av dokumentene samme høst sendt til KOR i Warszawa, som offentliggjorde dem den 18. november 1977, ledsaget av en erklæring der det ble redegjort for deres innhold og opprinnelse. Omtrent samtidig utkom de på polsk i London, under tittelen *Czarna księga cenzury PRL* (Den polske sensurens svartebok), 1–2, Aneks 1977, 1978).

Kopier av sensurinstruksene ble distribuert til en rekke sentrale instanser og organisasjoner innen polsk kulturliv – vitenskapsakademiet, forfatterforeningen, journalistforbundet, episkopatet o.a. Resultatet var almen bestyrtelse og harme. At sensuren spilte en sentral rolle i myndighetenes mediapolitikk, var selvsagt noe journalister og forfattere visste fra før. Men mens man tidligere, som i et puslespill, hadde vært henvist til å sette sammen løsrevne opplysninger om inngrep i tekster skrevet av en selv eller ens bekjente, fikk man nå for første gang se svart på hvitt

hvilke retningslinjer «tante C» arbeidet etter. Det viste seg at sensurens virksomhet favnet videre enn de fleste kunne forestille seg, selv i sin vildeste fantasi. Ved å tilbakeholde bestemte informasjonen og å gi andre en spesiell vinkling manipulerte den systematisk almenhetens bevissthet i samsvar med partiledelsens direktiver.

Hva skulle forties?

Det omfattende utsmuglede materialet (over 700 trykksider i alt) falt i tre kategorier.

Første kategori ubestod av retningslinjer og instruksjoner for sensorene. Her ble det foreskrevet inntil minste detalj ikke bare hvilke opplysninger som skulle «elimineres», men også hvordan forskjellige typer ømtålig stoff skulle presenteres. Skalaen av problemer som ble berørt av for- og påbudene, spente fra utenrikspolitiske forhold og saker av nasjonal rekkevidde til rent lokale foreteelser. Her er noen smakebiter fra forbudsmenyen:

- Opplysninger om kontakter mellom Polen og Syd-Afrika-republikken må elimineres.
- Det må ikke offentliggjøres tekster som uttrykker sympati med den eritreiske frigjøringsbevegelsen i Etiopia.
- Det er forbudt å informere om innskrenkninger i kommunisters og kommunistiske partiers handlefrihet i arabiske land.
- Informasjoner vedrørende Comecon (SEV) er underlagt en rekke begrensninger. Bl.a. er det ikke tillatt å offentliggjøre kursen på den såkalte transferubelen, og heller ikke kursforholdet mellom de enkelte valutaer innbyrdes. Dette forbudet må ikke gjøres kjent for utenforstående.
- Av hensyn til Polens utenrikshandel må ikke konkrete polske varer omtales på en slik måte at utenlandske importører kan tape tilliten til dem.
- Meldinger om forekomst av parasitter, skadedyr og husdyrsykdommer (deriblant munn- og klovsyke) må ikke offentliggjøres, da slike opplysninger kan innvirke negativt på eksporten av polske landbruksprodukter.
- Enhver omtale av den økte hyppigheten av leverkreft blant PVC-arbeidere er utillatelig.
- Det må ikke gis noen informasjon om bruk av livs- eller helsetruende kjemikalier i jordbruket.
- Alle kritiske bemerkninger om religiøse forhold i land tilhørende den sosialistiske leir må elimineres.
- Det må ikke tillates offentliggjort noen som helst opplysninger om salg av kjøtt fra Polen til Sovjetunionen.

Annen kategori bestod av opplysninger om tekster som sensurmyndighetene har «hatt bemerkninger til». Det dreier seg om fjortendaglige oversikter over foretatte sensurinngrep, ledsaget av utførlige sitater fra de anstøtelige tekstene.

Tredje og siste kategori omfattet instruksjonsmateriale utarbeidet av den såkalte «Seksjonen for etterkontroll». Denne avdelingen hadde til oppgave å gjennomgå publikasjoner som allerede var utkommet, for å avdekke så vel forsømmelser og forglemmelser som såkalte «overflødige inngrep». Eksempler på overdrevent lemfeldig sensur ble analysert særlig inngående for å anspore til skjerpet årvåkenhet i fremtiden.

Selvsensur og leverpølse

Av det publiserte materialet fremgikk det at antallet sensurinngrep i midten av 1970-årene androg til ca. ti tusen i året. Om lag tusen tekster ble underkjent i sin helhet. Med andre ord: hver dag forbød sensurmyndighetene i gjennomsnitt tre tekster, og lemlestet samtidig bortimot tre andre.

Heller ikke disse tallene gir imidlertid noe helt dekkende bilde av overvåknings omfang og intensitet. Det fantes nemlig institusjoner og organer som ikke sorterte under GUKPPiW, men hadde sin egen sensur, direkte underlagt sentralkomiteen. Det var f.eks. tilfellet med radioen og fjernsynet, med det statlige telegrambyrået PAP og med partiets hovedorgan, Trybuna Ludu. I tillegg til alt dette kom så de former for sensur som ikke berodde på direkte inngripen fra myndighetenes side – for det første selvsensuren (dvs. skribentenes unnløstelse av å skrive ting som de visste eller antok ville bli stoppet) og for det annet den redaksjonelle sensur. Hvordan den sistnevnte kunne arte seg, har lyrikeren Stanisław Barańczak fortalt om. I begynnelsen av 1970-årene skulle han utgi en diktsamling hvor ordet «leverpølse» (wąrobianka) forekom. Den kvinnelige forlagsredaktøren forklarte ham, rolig og tålmodig, at leverpølse var den simpleste pølsemakervare som fantes i handelen. Når diktene hans gav inntrykk av at gjennomsnittspolakken ustanselig fortærte dette mindreverdige produkt, kunne enkelte forledes til å tro at det hersket kjøttmangel i landet. Da Barańczak naivt innvendte at det jo vitterlig var knapphet på kjøtt, smilte hun bare overbærende...

Legitimering av sensuren

Å vinne aksept for et system som gav seg så groteske utslag, var ikke lett. Det kan derfor være interessant å se litt på hvordan makthaverne søkte å rettferdiggjøre den rådende praksis.

Inntil juli 1981 var hovedhjemmelen for sensurens virksomhet det allerede nevnte dekret av 5. juli 1946 (med senere endringer og utfyllende forskrifter), som bestemte at det skulles opprettes et «Hoveddirektorat for kontroll av presse, publikasjoner og forestillinger». Det nye direktoratets oppgaver skulle ifølge dekretet bestå i å forhindre:

- a) angrep på Den Polske Folkerepublikks politiske system;
- b) krigspropaganda;
- c) avsløring av statshemmeligheter;
- d) virksomhet til skade for den polske stats internasjonale forbindelser;
- e) lovstridige handlinger og krenkelse av bluferdigheten;
- f) desinformering av almenheten ved offentliggjørelse av uriktige opplysninger.

De springende punkter i denne oppregningen var litteræ a og d. Dét fremgikk med all ønskelig tydelighet også av statsministerens forordning av 22. april 1975 om GUKPPiWs virksomhet, der hoveddirektivet for sensurens arbeid ble formulert slik: «GUKPPiW skal ikke samtykke i spredning av trykte skrifter eller gjengivelse av bilder eller skrevet tekst samt offentlig fremførelse av verker i kunstnerisk eller underholdende øyemed såfremt disse kan være skadelige for Den Polske Folkerepublikks interesser.»

Også i polsk rett gjelder *lex superior*-prinsippet. Det vil si at dekretet av 5.7.1946 og de regler som ble utferdiget i medhold av dette, utledet sin gyldighet av forfatningen, og måtte være i overensstemmelse med denne. I artikkel 83 i den polske grunnloven av 1952, med endringer av 1976, het det: «Den polske folkerepublikk sikrer sine borgere tale- og trykkefrihet (...) For å virkeliggjøre denne frihet stilles trykkerier, papir, offentlige bygninger og lokaler, sambandsmidler, radio og andre nødvendige ressurser til rådighet for det arbeidende folk og dets organisasjoner.»

I Norge er det alminnelig antatt at «så vel borgerne som domstolene og andre statsorganer ville ha rett og plikt til å se bort fra f.eks. en lov som innfører pressesensur; grunnlovsbudet i § 100 om trykkefrihet står i veien» (*Knophs oversikt over Norges rett*, 7. utg., Oslo 1957, s. 57). Dertil kommer at domstolene hos oss ifølge sedvane har rett til å prøve lovers grunnlovsmessighet, selv om prøvingsretten nok kan reise vanskelige politiske problemer.

Hvordan forholdt det seg så med dette i Polen? Artikkel 58 i den polske grunnloven syntes å gi domstolene myndighet til å avgjøre hvorvidt regler fastsatt av statlige forvaltningsorganer var i samsvar med gjeldende lov. Dette betydde imidlertid ikke noe innhugg i de overordnede myndigheters beføyelser. Noen adgang for domstolene til å overprøve lovers grunnlovsmessighet åpnet den polske forfatningen ikke. En slik adgang ville forøvrig også være temmelig fiktiv, all den stund domstolene ikke var uavhengige.

Selv om det ovenfor siterte pkt. 2 i grunnlovens artikkel 83 skapte inntrykk av at tale- og trykkefriheten i Polen var en frihet som skulle utøves på statens premisser, idet myndighetene stilte de nødvendige ressurser og fasiliteter til rådighet, kunne det neppe være tvilsomt at grunnlovens ordlyd vanskelig lot seg forene med dekretet av 5.7.1946, som institusjonaliserte en preventiv sensur. Enda mer åpenbart ble spriket hvis man tok utgangspunkt i den rådende sensurpraksis.

Hvilke fortolkningsmessige krumspring regimetro jurister måtte utføre når de skulle prøve å godtgjøre at GUKPPiWs virksomhet ikke stred mot grunnlovens artikkel 83, viser følgende sitat: «Det klassepreg enhver stat har, medfører klassebetingede innskrenkninger i de borgerlige rettigheter og friheter, deriblant også i tale- og trykkefriheten. I de sosialistiske land innebærer dette at tale- og trykkefriheten må tjene de arbeidende klassers interesser. Derfor gis det i Folkepolen ingen tale- eller trykkefrihet for dem som er fiender av sosialismen.» (*Podstawowe prawa i obywateli PRL* (Borgernes grunnleggende rettigheter og plikter i Den polske folke-republikk), Warszawa 1978)

Den vesteuropeer som leste ovenstående, fikk antagelig en mistanke om at ordene her ikke lenger betydde hva han er vant til å legge i dem. Var det ikke egentlig meningsløst å si: «NN har full frihet til å skrive hva han vil så lenge han mener det samme som meg»? «Nei,» svarte sensurens marxistisk-leninistiske defensorer, «det er nettopp dette som er frihet. Å være fri vil si å erkjenne den ytre, objektive nødvendighet, og å handle i samsvar med denne innsikt. Siden revolusjonen er et nødvendig stadium på veien mot Historiens nødvendige endemål, det klasse-løse samfunn, og sensuren er et nødvendig middel til å sikre og befeste revolusjonens seier, innebærer det å rette seg etter sensuren frihet i ordets egentligste forstand.»

De fleste av oss har vel en fornemmelse av at begrepene partiskhet og objektivitet gjensidig utelukker hverandre. Fra et sovjetisk synspunkt forelå det imidlertid ingen motsetning her. Tvert om: fordi proletariatets klasseinteresser, slik de var definert av Partiet og formulert i den offisielle ideologi, falt sammen med Historiens gang, kunne sovjetkommunisten uten å blunke tale om «objektiv partiskhet».

Det avgjørende objektivitets- eller sannferdighetskriterium var for den kommunistiske idealskribent ikke overensstemmelsen mellom saksforhold og saksfremstilling, men Partiets bedømmelse av hvordan saksforholdet burde fremstilles. Sannhetsbegrepet var altså i høy grad funksjonelt-pragmatisk, relatert til det man så som Historiens endelige mål, opprettelsen av det kommunistiske samfunn. Alt som brakte dette målet nærmere, var «sant», for så vidt som det var var pakt med historieførløpets iboende lovmessighet. Omvendt måtte alt som sinket oppnåelsen av målet, ut fra det samme kriterium betegnes som «usant».

«Statshemmeligheter» som skalkeskjul

Det ovenfor siterte forsøket på å bevise at Mor Nille er en sten, gjorde neppe inntrykk på andre enn troende kommunister – og dem var det ikke mange av i Polen før 1989! Allikevel er den anførte passusen interessant. Hvis man byttet ut «de arbeidende klassers interesser» med «de herskendes interesser», svarte det bildet den tegnet, forbløffende godt til realitetene.

Så åpenhjertige var regimets apologeter imidlertid sjelden. Som regel prøvde de å rettferdiggjøre GUKPPiWs eksistens ved å påberope seg hensynet til landets

sikkerhet. Sensuren var nødvendig – hevder de – for å hindre at viktige statshemmeligheter ble røpet.

Man behøvde ikke å studere sensorenes virksomhet lenge for å bli klar over at dette var et argument av samme type som østtyskernes påstand om at Berlin-muren ble reist for å beskytte DDR mot vestlige spioner og agenter. Ugjendrivelig bevis for at det forholdt seg slik, fikk man da *Den polske sensurens svarte bok* utkom. De ca. 700 sidene inneholdt bare fem-seks opplysninger som med en viss rimelighet kunne henføres til kategorien «statshemmeligheter» (disse ble utelatt i den trykte utgaven). Det helt overveiende flertall av inngrep var ikke rettet mot CIA og Bundesnachrichtendienst, men mot menigmann i Polen. Hensikten med dem var åpenbart å avskjære polske borgere fra muligheten til å danne seg et noenlunde adekvat bilde av det samfunn de levde i. Med en lett tillempling av littera f i dekretet av 5.7.1946 (ovenfor) kunne GUKKPiWs primære oppgave beskrives som «desinformering av almenheten ved tilbakeholdelse av riktige opplysninger».

I hvilken grad sensuren lyktes i sitt forehavende, er et annet spørsmål. Selv i et moderne, gjennomkontrollert samfunn finnes det påvirkningskanaler som myndighetene ikke har herredømme over. Når det gjelder Polen før 1989, kan vi i fleng nevne utenlandske radiostasjoner som sendte på polsk, undergrunnsutgivelse av bøker og blad, og – sist, men ikke minst – Kirken. Eksistensen av disse kanalene tvang undertiden de offentlige mediene til å ta opp problemer som ellers ville være blitt forbigått i taushet (jfr. pressens jevnlig angrep på Radio Fritt Europas sendinger på polsk). Reaktiveringen av støysenderne etter den 13. desember 1981 for å forebygge uønsket informasjon og påvirkning gjennom eteren viste seg heller ikke å være noe udelt velegnet middel. Hadde man en god mottager med et bredt kortbølgespektrum, var det ofte mulig å finne et «vindu», fordi også myndighetene avlyttet sendingene. Dertil kom at innkoblingen av støysenderne, f.eks. i det øyeblikk BBC kl. 1600 avsluttet sin sending på tsjekkisk og gikk over til å sende på polsk, tjente som en stadig påminnelse om myndighetenes manipulering av informasjonsstrømmen. Konsekvensen var i mange tilfelle et forsterket hat til «dem på toppen», som ikke bare hindret folk i å høre på BBC, men også sørget for at deler av Polens nyere historie var svartsladdet.

Alt i alt er det ikke usannsynlig at sensuren under polske forhold gjorde mer skade enn gagn, også sett fra myndighetenes synspunkt. Bevisstheten om dens eksistens utviklet hos mange automatiske avvergereaksjoner overfor informasjon og påvirkning fra offisielt hold. Følgelig risikerte myndighetene at de ikke blir trodd selv når de gikk ut med korrekte opplysninger og fornuftige oppfordringer. Dette må antas å være et generelt problem i alle samfunn hvor man har en preventiv sensur, som man ikke effektivt greier å kamuflere.

Sensurloven av 1981

Offentliggjørelsen av de graderte sensurdokumentene i Warszawa og London høsten 1977 utløste forskjellige beroligende mottrekk fra myndighetenes side, i form av vage løfter om avskaffelse av misbruk og opprettelse av en slags klagemnd, som skulle ha som oppgave å behandle tvister mellom sensurdirektoratet og skribentene. Noe forsøk på å benekte dokumentenes ekthet ble imidlertid ikke gjort.

Det var neppe noen tilfeldighet at samtidig med at almenheten fikk kjennskap til det fulle omfang av sensurens manipulering av opinionen, antok den offisielle forlagsvirksomheten karakter av en landsomfattende bevegelse. Gjennom sine bok- og tidsskriftutgivelser skaffet den et økende antall polakker adgang til usensurerte tekster, skrevet av innen- og utenlandske forfattere.

Høsten 1979 uttalte forfatteren Andrzej Szczypiorski i en artikkel i *Index on Censorship*: «[...] kampen mot sensuren i Polen er ikke utelukkende begrenset til vitenskapsmenn, skribenter og kunstnere. Det er en kamp for å overleve, ført av et helt samfunn som er truet av en dødelig sykdom.» Szczypiorskis ord kunne den

gang virke som ønsketenkning, og både i utlandet og i Polen var det nok mange som avfeide dem med en skeptisk skuldertrekning. Ikke desto mindre gav utviklingen Szczypiorski rett. Ikke fullt ett år senere, i august 1980, ble lempninger i sensuren reist som et hovedkrav under streikene som førte til dannelsen av Soliaritet.

Prinsipalt ønsket man en fullstendig opphevelse av sensuren. Det store flertall innså imidlertid at en slik ideal fordring ikke kunne innfris på grunn av «de geopolitiske realiteter». I denne situasjonen måtte man nøye seg med det nest beste, dvs. søke å oppnå en innskrenkning av sensurens vilkårlighet og en klar presisering av den juridiske rammen for dens virksomhet.

Den 31. juli 1981 vedtok Sejmen en ny lov om kontroll av presse, publikasjoner og forestillinger. Forut for parlamentsbehandlingen hadde det gått en omfattende offentlig debatt, som hadde munnet ut i to lovutkast, utarbeidet henholdsvis av en gruppe intellektuelle med tilknytning til Solidaritet, og av representanter for myndighetene.

Det første av de to utkastene bygde på tre forutsetninger, nemlig: 1) at tale- og trykkefriheten, slik den prinsipielt var fastslått i grunnloven, var å betrakte som det normale, og at alle avvik fra denne regel derfor må anses som unntak som krevde en klart formulert hjemmel; 2) at sensorenes rolle skulle begrense seg til å forebygge spredning av informasjoner eller ytringer som uttrykkelig var forbudt i henhold til polsk lov, og at sensurdirektoratet var den eneste instans som var bemyndiget til dette; 3) at sensurmyndighetenes avgjørelser måtte være offentlige, og kunne påankes.

Myndighetenes utkast avvek sterkt fra de uavhengige ekspertenes, og det viste seg umulig å komme frem til et felles, omforenet forslag, som kunne danne utgangspunkt for den videre behandling i nasjonalforsamlingen. Lovens endelige ordlyd ble da også på flere punkter svært lite tilfredsstillende. Prinsippet om at tale- og trykkefrihet skulle være hovedregelen, som bare unntaksvis – i klart definerte tilfeller – kunne fravikes, ble således ikke opprettholdt. Isteden het det i loven: «Hvordan tale- og trykkefriheten kan brukes i publikasjoner og offentlige forestillinger, er fastsatt i denne lov.» Både denne og andre formuleringer impliserte at de nevnte friheter ikke var å betrakte som borgernes selvklaare rett, men som en gave skjenket dem av myndighetene. Videre ble det fastslått at det var forbudt å bruke tale- og trykkefriheten til å «omstyrte, fornærme, latterliggjøre eller bakvaske» Polens politiske system. Ordlyden gjorde det nærliggende å anta at også en rent verbal tilkjenne-givelse av misnøye med det rådende styresett ville komme i konflikt med loven.

Ekspertutkastet hadde foreslått at det skulle være forbudt å offentliggjøre «statlige, økonomiske og militære hemmeligheter, slik disse er definert i denne lov». I den endelige versjonen forsvant forbeholdet om at lovens definisjon skal legges til grunn. Dermed var det overlatt til myndighetenes for godtbeholdende å tolke begrepet «hemmelighet».

Ankeadgang og mulighet for å avmerke inngrep

Et lyspunkt ved den nye loven var at den – i tråd med almenhetens krav – åpnet en viss adgang til å bringe sensurens avgjørelser inn for domstolene. Dessuten fikk redaktør eller forlegger anledning til å avmerke sensurinngrep i teksten. Hvis man benyttet seg av sistnevnte rett, tapte man imidlertid muligheten til å få sensurens avgjørelse rettslig prøvet.

Den nye loven trådte i kraft den 1. oktober 1981, drøye to måneder før Jaruzelski den 13. desember 1981 innførte unntakstilstand («krigstilstand») i Polen. I løpet av denne korte tiden viste det seg imidlertid at ankeadgangen ble brukt flere ganger, og det med hell. Den katolske ukeavisen Tygodnik Powszechny, som antagelig var det presseorgan som opp igjennom årene hadde vært utsatt for flest sensurinngrep, avmerket dessuten konsekvent alle strykninger i spaltene, med angivelse av den lovhjemmel myndighetene hadde beropt seg.

Ved kuppet i desember 1981 ble flere av lovens bestemmelser satt ut av kraft. Det gjaldt bl.a. adgangen til å anke sensurmyndighetenes avgjørelser inn for domstolene. Hvilke andre bestemmelser som var suspendert, lot seg vanskelig fastslå med sikkerhet, ettersom dekretet av 12. desember 1981 om innføring av unntakstilstand bare henviste til en instruks utferdiget av sjefen for sensurdirektoratet. Til tross for at denne instruksen var å betrakte som bindende, ble den ikke offentliggjort.

Så lenge unntakstilstanden varte, ble dekretet av 12. desember flittig benyttet som sensurhjemmel. I den katolske ukeavisen *Tygodnik Powszechny* for 1. mai 1983 ble det således henvist til unntakstilstandsdekretet ved hele 21 av i alt 34 avmerkede inngrep i løpende tekst. Bare i tretten av tilfellene påberopte sensurmyndighetene seg ett eller flere punkter i sensurlovens artikkel 2. Ved opphevelsen av unntakstilstanden bortfalt adgangen til å anvende dekretet som en sekkehjemmel for strykninger. Noen forbedring av pressens faktiske stilling betydde dette imidlertid ikke. Sensurlovens artikkel 2 var utformet slik at myndighetene stort sett kunne tolke den etter forgodtbefinnende. Allikevel kom Jaruzelskis regjering til at det var nødvendig å skjerpe loven på enkelte punkter.

Endringsforslagene ble vedtatt den 28. juli 1983. Under voteringen stemte ni av Sejmens 460 representanter imot, mens nitten avholdt seg fra å stemme. Ifølge det kvinnelige parlamentsmedlem som fremla innstillingen, dreide det seg om mindre modifikasjoner, som skulle bidra til «mer effektivt å beskytte statens interesser på dette felt av samfunnslivet, ved å eliminere muligheten for at de eksisterende rettigheter blir misbrukt til skade for Folkerepublikken Polens interesser». Hun understreket at endringene ikke gjorde noe skår i det forfatningmessig garanterte prinsippet om ytringsfrihet.

Konkret gjaldt endringene bl.a. listen over publikasjoner som skulle underkastes forhåndssensur. Sensurpliktige ble nå, i motsetning til tidligere, bl.a. vitenskapelige publikasjoner og skjemaer utarbeidet av forskningsinstitusjoner med henblikk på innhenting av forskjellige typer data. Begrunnelsen for innstramningene var nødvendigheten av å forhindre offentliggjørelse av opplysninger som var å betrakte som statshemmeligheter. Under denne kategorien henførtes både økonomiske hemmeligheter og tjenestehemmeligheter som angikk forsvaret og de væpnede styrker.

Sensurfriheten ble også opphevet for fagforeningsbulletiner og fagforeningsrapporter, og den opprinnelig generelle frafallelse av sensurkravet når det dreier seg om «nyopptrykk av publikasjoner som er utgitt i Folkepolen, og som tidligere er meddelt trykningstillatelse» ble endret til bare å gjelde «nyopptrykk av vitenskapelige publikasjoner og lærebøker». Endelig ble «utstillinger av bilder, skulpturer og fotografier av kunstnerisk karakter» igjen gjort sensurpliktige.

De nye bestemmelsene innskrenket også forskningsinstitusjonenes og skribent- og kunstnerorganisasjonenes adgang til å innføre og oppbevare utenlandske periodika som ikke hadde «debit» (distribusjonstillatelse) i Polen. To ministre skulle sammen med sekretæren for Det polske vitenskapsakademi utarbeide en fortegnelse over de biblioteker som fortsatt skulle ha rett til å abonnere på den slags periodika, og dessuten fastsette nærmere regler for oppbevaring og utlån av forbudte utenlandske publikasjoner.

I realiteten innebar dette en forverring, ikke bare sammenlignet med Solidaritets-perioden, men også i forhold til den praksis som ble fulgt frem til september 1980. Også den gang fantes det nok i bibliotekene egne lukkede avdelinger for «prohibita» (forbudt litteratur) – jfr. de sovjetiske bibliotekenes *spetskhrany* – men samtidig hadde forfattere og oversettere en viss mulighet for å følge med i f.eks. Paris-tidsskriftet *Kultura*, som var tilgjengelig for forfatterforeningens medlemmer.

Virker sensur kriseforebyggende?

Blant de ni som den 28. juli 1983 stemte mot forslaget til endringer i sensurloven, var sosiologen, professor Jan Szczepański (i sin tid formann for Den nasjonale en-

hetsfront). Han sa bl.a.: «Vi hadde en meget sterk sensur i 1956. Den loven som gjaldt den gang, gikk adskillig lenger enn den som foreslås i dag. Også i 1980 gjaldt en mer vidtgående lov, som gav sensuren langt større muligheter for å beskytte systemet. Og hva så? Vår hukommelse rekker visst ikke langt. I hvilken grad greide sensuren å forhindre krisene i 1956 og 1980? [...] [S]ensuren har bestandig stått de revolusjonære bevegelser bi. [...] Når ventilene tettes til, øker trykket i kjelen. Har vi glemt den historisk-materialistiske tese som sier at hvis situasjonen i et land er eksplosiv, vil undertrykkelse bare fremskynde utbruddet – ikke forhindre det? Det er nettopp illusjonen om at sensuren kan bevare systemet, jeg vil advare mot. I virkeligheten forholder det seg stikk motsatt: en preventiv, undertrykkende sensur blir en dialektisk selvødeleggelsesfaktor i systemer som mangler evne til å utvikle seg og til å forsvare sine verdier i åpen kamp.»

Trykt i *Solidaritet*, 1983/6, ss. 38–41